

اخلاق اسلامی

عبدالعزیز نعمانی

نامیده می‌شود، در خواهد آمد. هم چنان که اگر این بذرها در درون انسان در زیر زنگارهای غفلت و فراموشی دفن گردد و چه بسا به مراحل پست‌تر از حیوانات نیز تنزل خواهد کرد. (۱)

دین و اخلاق

دین و اخلاق دو اصل متفاوت نیستند که ما منبع دین را وحی قرار دهیم و منبع اصول اخلاقی را عقل، بلکه اخلاق بخشی از دین است و منبع آن از وحی الهی سرچشمه می‌گیرد. با توجه به اینکه اجرای مبانی و ارزشهای اخلاقی در ساختار جامعه ایده آل نقش بسزائی ایفا می‌کند، ادیان الهی عنایت خاصی به مسائل اخلاقی داشته‌اند و تهذیب و تربیت انسان در سر لوحه برنامه آنها قرار داشته است. اما آنچه اخلاقیون در اروپا و فلاسفه یونان قدیم عنوان نموده‌اند که معیارهای اخلاقی مطلقاً از خواسته‌های دینی و غیر آن مستقل اند، و مفهوماً بر آنها نوعی تقدم دارند، و عقل و وجدان انسانی باید حاکم نهایی در باب درست و نادرست باشد؛ کاملاً با رسالت دین ناسازگار است. آیا به راستی مستحسن بودن یک عمل از افق عقل برای ترقی جامعه و اصلاح فرد مؤثر واقع می‌شود؟

چه بسا که فردی عاقل مغلوب خواهشات نفسانی خویش قرار گیرد و در راه اشباع غرایز خویش از زیر پا نهادن هیچ نوع فضیلت و کرامتی دریغ نرزد. و این در حالیست که دین، ایمان و اعتقاد به اصول اخلاقی را ضروری می‌داند و با تعبدی قرار دادن ارزشهای اخلاقی، پیروان خود را ملزم ساخته تا به همه جزئیات آن عمل نمایند و در مواردی تخطی از آن را گناه بشمار می‌آورد. تا از این رهگذر بر جایگاه و اهمیت ارزشهای اخلاقی تأکید نماید.

«فیخته» فیلسوف مشهور آلمانی در مورد نقش دین در اخلاق می‌گوید: «اخلاق بدون دین معنایی ندارد» (۲)

اخلاق در اسلام: یکی از ویژگیهای دین اسلام که در طول تاریخ

خداوند سبحان، انسان را موجودی عاقل و دانا و آکنده از خوبیها، عواطف و احساسات آفرید و او را به عنوان خلیفه و جانشین خویش بر زمین انتخاب نمود تا با ایمان و عمل صالح، خویشتن را به صفات والای انسانی آراسته گرداند. و آیین بندگی را با گستردن عدالت و معنویت برگیتی بجا آورد، و در کمال سعادت، صفا و صمیمیت زندگی را سپری نماید. به او استعداد و صلاحیت عنایت فرمود تا با سعی و تلاش در جهت آراستن خویشتن به صفات پسندیده و اخلاق فاضله و همچنین پیراستن خویش از صفات نکوهیده و اخلاق رذیله گام بردارد.

مقام انسانیت:

از آثار و روایات اسلامی چنین بر می‌آید که برترین آفریده خداوند که به مراتب مقام والاتری از فرشتگان دارد، انسان است. چه خداوند به انسان علم و خرد آموخت و فرشتگان را دستور داد تا وی را سجده کنند. اما صرفاً انسان بودن دلیل بر برتری و فضیلت انسان نیست بلکه هر کس با اعمال نیک و رفتار شایسته مقام برتری خویش را نسبت به دیگران به اثبات می‌رساند. قرآن در این راستا می‌فرماید:

وَ الْعَصْرِ. إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ. إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ

«قسم به زمان، که هر آئینه انسان در زیان است، مگر آنانکه ایمان آوردند و اعمال شایسته انجام دادند»

فلاسفه درباره ماهیت انسان می‌گویند که: انسان در بدو تولد حیوان و انسان بالقوه است، به این معنی که بعد حیوانی انسان که متضمن حفظ و اراده حیات اوست، به صورت بالفعل موجود است اما بعد انسانی او را در این هنگام به صورت بالقوه است، یعنی: مانند بذرهایی است که درون او پاشیده شده و در صورت پرورش به

صورت آنچه که ارزشهای والای انسانی یا فطرت انسانی

گرفتم و با خود گفتم: ملتی که چنین با فرهنگ و پیش رفته‌اند و در خوش سلیقه‌ای و زیبایی به این مقام نائل گشته‌اند حتماً از نظر دین و معنویت نیز در سطح بالایی قرار دارند که به آنان نظافت و زیبایی را در هر چیز آموخته است.

از آن پس من به مطالعه اسلام و زندگی مسلمانان روی آوردم تا اینکه دریافتم که دین اسلام در نهایت کمال و ظرافت قرار دارد و از هر گونه پستی، سهل انگاری و انحراف بری است.

تجلی زیبایی، لطافت و برتری در فرهنگ، خوراک و پوشاک اسلامی چنان است که در عبادات، اعمال و اخلاق اسلامی است و هر کس که اسلام آورد به وضوح این مطلب را درک خواهد نمود. (۴)

اخلاق در قرآن

بدون تردید قرآن به منظور هدایت بشر نازل شده و همه ضروریات عبادی، معاشرتی و اخلاقی در آن بیان شده است. خداوند عزوجل می‌فرماید: و نزلنا علیک الکتاب تبييناً لكل شیء (سوره نحل، آیه ۸۹) «و فرود آوردیم بر تو، کتاب را که بیانگرست هر چیز را»

با وجود آنکه قرآن بیانگر عبادات، احکام و حدود الهی است در بسیاری از آیات به مسائل و جزئیات اخلاقی پرداخته که این امر خود دلالت بر گستردگی فرامین اسلامی دارد.

به تعبیری دیگر قرآن مظهر و جلوه‌گاه صفات الهی است که بندگان راستین خداوند عزوجل خویشان را به صفات والای آن مزین کنند، حضرت جعفر بن محمد صادق می‌فرماید: «لقد تجلی الله فی کتابه لعباده، و لکن لایبصرون» (۵)

همانا خداوند بخاطر بندگان در کتاب خویش تجلی کرده، لیکن آنان نمی‌بینند»

پیامبر گرامی اسلام حضرت محمد - صلی الله علیه وسلم - به تمام معنی نمونه بارز عملی قرآن بود، از حضرت عائشه (رض) پرسیدند: اخلاق رسول خدا - صلی الله علیه وسلم - چگونه بود؟ عائشه (رض) فرمود: اخلاق آن حضرت نمونه عملی قرآن بود. (۶)

قرآن با بیان پاداش به نیکوکاران مسلمانان را به اخلاق پسندیده و رفتار شایسته دعوت نموده و از آنان خواسته تا از اخلاق زشت و نکوهیده دوری کنند از برای مثال، قرآن می‌فرماید: و لا تستوی الحسنة و لا السيئة، ادفع بالتي هي أحسن فاذا الذی بسینک و

زینت بخش نام آن بوده و پیروان ادیان و ملل مختلف جهان را تحت تأثیر قرار داده و زبان اعتراف آنان را گشوده، اخلاق و رفتار اسلامی می‌باشد. نگرش هر چند سطحی به تاریخ جاهلیت عرب این مطلب را به اثبات می‌رساند که اسلام تحول اخلاقی شگرفی در قوم عرب پدید آورد و آنان را در دین، فرهنگ، آداب و اخلاق سر آمد جهانیان قرار داد.

تاریخ شاهد و گواه است که رفتار انسانی و اخلاقی مسلمانان چنان والا بوده که بسیاری از ملتها نه به زور شمشیر و سر نیزه، بلکه با تأثر از اخلاق مسلمانان به دین اسلام گرویده‌اند. دکتر عبد الله ناصح علوان، در این باره می‌گوید: «تاریخ با خطی اعجاب‌انگیز و افتخارآمیز نوشته: اسلام به جنوب هند و سیلان و جزایر لاکادیو و مالدیو در اقیانوس هند، تبت و ساحل چین، فیلیپین و جزایر اندونزی، شبه جزیره ملایو، در وسط قاره آفریقا در سنگال، نیجریه، سومالی، تانزانیا، زنگبار، ماداگاسکار و دیگر کشورها منتشر شد.

در تمامی این ملتها اسلام توسط تاجران مسلمان و دعوت کنندگان راستین رسوخ کرده، آنان با رفتار، امانتداری، راستگویی و تعهد شان تصویر صادق اسلام را به نمایش گذاشتند. و اگر این تاجران دعوت کننده در اخلاق و رفتارشان برتری نداشتند و با صداقت و امانتداری الگوی آنان قرار نمی‌گرفتند و دیگران از خوشرفتاری و مهربانی آنان متأثر نمی‌شدند، هرگز میلیونها انسان مشرف به اسلام نمی‌شدند و در هدایت و لطف آن قرار نمی‌گرفتند! (۳)

مولانا سید ابو الحسن علی ندوی؛ در کتاب «المسلمون فی الهند» داستانی را از زبان یکی از دوستان انگلیسی تبار علامه اقبال لاهوری درباره اسلام آوردن وی نقل کرده که در اینجا به آن اشاره می‌نمائیم. آقای دیوید آپسن {David Opson} روزنامه نگار انگلیسی که روزنامه مشهور زبان {Moslim Outlook} را در لاهور منتشر می‌کرد، می‌گوید: زمانیکه از انگلیس آمدم و در بمبئی اقامت گزیدم. دوستان من سیاسی بودند و به همین علت من ارتباط چندانی با محافل دینی نداشتم و در حرکت‌های سیاسی هند فعالیت خویش را شروع کردم و از این طریق با برخی از مسلمانان آشنا شدم و با آنان رفت و آمدم داشتم تا اینکه یکی از دوستان مسلمانم مرا برای صرف نهار دعوت نمود و سفره‌ای به راه و رسم اسلامی پهن کرد که انواع و اقسام خوردنیها در آن به چشم می‌خورد. من از خوش سلیقه‌ای مسلمانان تحت تأثیر قرار

بینه عداوة كانه ولی حمیم و ما یلقها الا الذین صبروا و ما یلقها الا ذو حظ عظیم (سوره، حم سجدہ ۳۵-۳۴)

«هرگز نیکی و بدی، یکسان نیست، بدی را با نیکی دفع کن تا کسی که بین تو و او دشمنی بود، گویی دوستی مهربان و صمیمی است و آن را بجز شکیبان نپذیرند و آن را بجز بهره وران فراگیرند»

گوستا و لوبون {Gustave Le Bon} جامعه شناس مشهور فرانسوی، در این باره می‌گوید: «اصول اخلاقی در قرآن بسیار عالی است قرآن دستور می‌دهد به خیرات و نیکی، میهمان نوازی، میانه روی در خواهشهای نفسانی، وفای بعهده، محبت به خویشان، اکرام و احترام به پدر و مادر، سرپرستی از بیوه زنان و یتیمان و در جاهای زیادی دستور داده است بدی را به نیکی مکافات کنید» (۷)

اخلاق حضرت محمد - صلی الله علیه وسلم - : حضرت محمد - صلی الله علیه وسلم - همانگونه که شریعت ساز و هدایتگر بود، معلم اخلاق انسانیت نیز بود، قرآن اخلاق رسول اکرم - صلی الله علیه وسلم - را ستوده و او را به عنوان الگو و نمونه بارز اخلاق فاضله و دارای کمالات انسانی معرفی کرده است . و می‌فرماید: لقد كان لكم في رسول الله اسوة حسنة لمن كان يرجو الله و اليوم الآخر (سوره احزاب ۲۱) «به راستی که برای شما در پیامبر خدا سرمشق نیکویی هست، برای آنان که امید به رحمت خدا و روز رستاخیز دارند»

انك لعلى خلق عظيم (سوره قلم ۴) «و هر آئینه تو بزر خوی بزرگی»

رسول گرامی اسلام در جایی هدف از بعثت خویش را به تکامل رساندن مکارم اخلاق بیان می‌نماید: و می‌فرماید: بعثت لاتمم مكارم الاخلاق» (۸) «من مبعوث شده‌ام تا خوبیهای اخلاق را تکامل برسانم»

کتابهای سیرت پیامبر گرامی اسلام موارد متعددی از برخوردهای اخلاق رسول اکرم - صلی الله علیه وسلم - نقل نموده‌اند که همه آنها بیانگر مقام والای اخلاقی آن حضرت - صلی الله علیه وسلم - می‌باشند. حضرت انس - رضی الله عنه - می‌فرماید: روزی همراه با رسول اکرم - صلی الله علیه وسلم - می‌رفتیم در حالیکه آن حضرت - صلی الله علیه وسلم - چادری نجرانی - که کنارش ضخیم بود - بر تن داشت. در این هنگام مردی بادیه نشین آمد و به سختی چادر آن حضرت - صلی الله علیه وسلم - را کشید.

حضرت انس می‌گوید: من آثار سخت کشیدن چادر را بر گردن آن حضرت - صلی الله علیه وسلم - مشاهده نمودم. سپس مرد بادیه‌نشین گفت: ای محمدا! دستور بده تا از مال خداوند که در اختیار تو است به من چیزی بدهند. پیامبر - صلی الله علیه وسلم - تبسم فرمود و دستور دادند تا به او مقداری مال بدهند (۹) به راستی رسول اکرم - صلی الله علیه وسلم - مظهر صدق، وفا، حیا، بزرگمردی، شجاعت، صبر، حلم، رحمت، شفقت، جود و کرم بودند. و صفات والای فضیلت و انسانیت را به امت خویش تعلیم دادند. محمد غزالی، دانشمند و متفکر معاصر مصری در این باره می‌گوید: «ما شیوه‌های تربیتی و پرورشی ارسطو و دیگر فلاسفه را خوانده‌ایم، و شیوه‌های تربیتی و پرورشی روحی، ارائه شده بوسیله محمد بن عبد الله - صلی الله علیه وسلم - را نیز خوانده‌ایم، آنچه را که پیشینیان تصور نموده و گفته و پس از زحمتهای فراوان پدید آورده بودند آنها را صورتهایی از تربیت و پرورش یافتیم که برخی کامل و برخی ناقص و نارسا بود. و در یافتیم که همه آنها با حقایق زنده مبدل شده و بصورت کامل در آمده و به صورت سیرت و روش یک مرد بزرگ و شیوه تربیت و پرورش روحی یک ملت و شعایر یک دین صحیح در آمده است. و آن شیوه تربیتی و پرورشی روحی محمد بن عبد الله است. (۱۰)

ضرورت اخلاق در جوامع امروزی

بدون تردید، عصر ما عصر علم و تکنولوژی، عصر سرعت و کامپیوتر است و جهان بشری در عرصه صنعت تا حد قابل توجهی پیش رفته. اما از جانبی دیگر هر روز به تعداد آمار جرم، قتل، غارت: فساد اخلاقی، رهنزی، کلاهبرداری و... افزوده می‌گردد. و جهان پیشرفته ما روز به روز به توحش خشونت‌آمیز نزدیکتر می‌گردد.

علت آن است که ما در صدد تأمین خواهشهای مادی و جسمی بر آمده‌ایم نه در صدد تأمین ضرورت‌های معنوی و روحی متفکر بزرگ جهان اسلام مولانا سید ابو الحسن علی ندوی: درباره اخلاق در اروپا، می‌گوید:

«اروپا تعادل بین علم و اخلاق و دنیا و معنویات را از بین برده است، اروپائیان چند قرن است که این توازن را بهم زده‌اند، بعد از نهضت جدید، علم و قدرت در جهت عکس دین و اخلاق سیر می‌کند سیر علم، صعودی و سیر دین و اخلاق نزولی است و این

آفتهای پوشیده مطلع باشد و او را بر نفس خود حافظ و حاکم گرداند و در مجاهده بر اشارت او رود... و این در این روزگار عزیز الوجود است.

طریق دوم: آنکه دوستی صادق، دانای متدین طلبید، و او را بر نفس خود رقیب سازد. تا احوال و افعال او را بنگرد. و آنچه از اخلاق و افعال و عیبهای ظاهر و باطن او کراهیت دارد. وی را تنبیه (آگاه) فرماید: اکابر ائمه دین، همچنین کردند. عمر - رضی الله عنه - می گفت: «رحم الله إمرأ أهدى إلى عیوبی»: رحمت کند خدای بر مردی که عیبهای من، بر من هدیه فرستد. طریق سوم: آنکه بر عیبهای خود از زبان دشمنان اطلاع یابد چه نگرستن به چشم خشم بدیها ظاهر گرداند و شاید که منفعت آدمی از دشمن کینه توز که عیبهای وی یاد دهد بیش از آن باشد که از دوست مداهن که بر او مدح و ثناء گوید: و عیبهای او از او بپوشد.

طریق چهارم: آنکه با مردمان مخاطب کند پس هر چه میان خلق نکوهیده یابد. نفس خود را بدان متهم دارد چه مؤمن آئینه مؤمن است، پس عیب خود را در عیب دیگران بیند. (۱۳)

- ۱- محمد علی سادات، اخلاق اسلامی، ص: ۱۰
- ۲- عبد الله ناصح علوان، تریبۃ الاولاد فی الاسلام، ج ۱، ص: ۱۸۰
- ۳- همان مرجع، ج ۲، ص: ۶۲۳
- ۴- ابو الحسن ندوی، المسلمون فی الهند، ص: ۱۵۶
- ۵- آلوسی، روح المعانی، ج ۱، ص: ۱۷
- ۶- احمد بن حنبل، مسند، ج ۶، ص: ۹۱
- ۷- گوستاولوبون، تمدن اسلام و عرب، ص ۵۳۵-۵۳۷ ترجمه - سید هاشم حسینی
- ۸- بیهقی، السنن الکبری، ج ۱۰، ص: ۱۹۲
- ۹- بخاری، الجامع الصحیح، ج: ۷ ص ۱۲۳ شماره حدیث (۶۰۸۸)
- ۱۰- محمد غزالی، اخلاق اسلامی، ص: ۱۰، ترجمه محمود ابراهیمی
- ۱۱- ابو الحسن ندوی، حدود خسارت جهان، ص: ۳۳۰، ترجمه مصطفی زمانی
- ۱۲- همان مرجع، ص: ۳۳۲
- ۱۳- امام محمد غزالی، إحياء علوم الدین، ج، ۳، ص: ۱۳۵، ۱۳۶، ترجمه، محمد خوارزمی

سیر شکاف عمیق بین علم و دین و قوه و اخلاق انداخته است و آنقدر از یکدیگر فاصله گرفته اند که گویا از اخلاق و دین خبری نیست. اکنون که اروپا، دین و اخلاق را از دست داده است، مغرور ابتکارات صنعتی و تسخیر قوای طبیعی گردیده و از ابتکارات خود بنفع اغراض و مصالح خود استفاده می کند، با این غرور است که اروپا خود را مانع فوق بشر دانسته و دیگر در اخلاق خود دقت نمی کند. (۱۱)

در همین کتاب، استاد گاید {Guide} انگلیسی می گوید: یک نفر فیلسوف هندی هنگامی که عجائب تمدن اروپا را برایش شرح دادم و سرعتهای اتومبیلها را که می توانند روی زمین در هر ساعت ۴۰۰-۳۰۰ مایل بپیمایند و هواپیماها فاصله مسکو تا نیویورک را در ۲۰ تا ۵۰ ساعت می پیمایند (این سرعت متعلق به چند سال قبل است). بمن گفت شما مانند پرندگان در هوا پرواز می کنید و مانند ماهی زیر دریا شنا می کنید، ولی تاکنون آداب راه رفتن روی زمین را نیاموخته اید. (۱۲)

راههای تزکیه و اصلاح

بهترین شیوه خودسازی و تزکیه آن است که به منابع اصلی اسلامی مراجعه نماییم، با این منظور سه منبع مهم وجود دارد.

- ۱- قرآن کریم: قرآن در آیات متعددی صفات بندگان نیک، پرهیزگار و مؤمنان راستین را بیان کرده و مؤمنان را به متصف شدن به چنان صفاتی امر نموده که ما با مطالعه و تلاوت قرآن، به آن پی می بریم.
- ۲- کتب حدیث و سیرت رسول اکرم - صلی الله علیه وسلم -، در کتب سیرت شمائل اخلاقی پیامبر - صلی الله علیه وسلم - بوضوح بیان شده که قابل تأسی و تأمل است، در کتب حدیث نیز، به طرز مبسوطی اخلاق و رفتار اسلامی بیان شده است.

۳- کتب و عرفان و تصوف:

در کتابهای عرفان و تصوف، جزئیات مسائل اخلاقی و روش تحلی به صفات فاضله و تخلی از صفات رذیله به تفصیل در کتابهای این بزرگان بیان شده است که راه تزکیه و خودسازی را برای طالبان راه حقیقت هموار و آسان می نماید. دانشمند عظیم اسلامی، امام محمد غزالی در باب تزکیه و خودسازی می فرمایند: پس هر کس که خواهد بر عیب نفس خود واقف شود، او را چهار طریق است:

طریق اول: آنکه پیش پیری نشیند، که عیبهای نفس بداند و بر